

УДК 314.7.044(477)

*Т.А. ДРАГУНОВА,
кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України*

СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ МІГРАЦІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ МЕШКАНЦІВ ОБЛАСНИХ ЦЕНТРІВ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Розглядаючи закономірності формування та розвитку систем розселення, її територіальної організації, не можна залишити поза увагою роль великих міст. Вони є опорними центрами територіальних систем виробництва та формування структури господарської діяльності. Великі міста – обласні центри (чисельність мешканців понад 100 тис.чол.), займаючи центральне положення в системі розселення регіонів, виконують багато функцій – економічну, адміністративно-управлінську, освітню, виступають центрами регіональних ринків праці, мають сприятливіші умови для розвитку нових, прогресивних технологій, залучення інвестицій, які визначають перспективи розвитку міста і регіону в цілому. Крім того, міста з чисельністю понад 500 тис.осіб виконують системоутворюючу роль центрів міжобласних систем розселення (до таких міст належать Київ (Центральна система розселення), Харків (Північно-Східна), Одеса (Південна), Донецьк (Східна), Дніпропетровськ (Центрально-Східна), Львів(Західна)), мають науково-дослідну базу, висококваліфікованих працівників, кілька (здебільшого понад десять) науково-дослідних інститутів і вищих навчальних закладів[1, с.272]. Проблема формування і розвитку систем розселення завжди є актуальною, бо торкається як державних (на рівні планування і забезпечення), так і безпосередньо людських інтересів.

Аналіз попередніх досліджень. Розвитку системи розселення, зокрема міської мережі, демографічним чинникам росту чисельності населених пунктів присвячено багато робіт економістів, демографів, географів, фахівців з містобудування та інших. Серед них слід згадати Ю.І. Пітюренка, А.І.Доценка, М.І.Фашевського, які обґрунтували значення міст як головної форми територіальної організації розселення, займалися питаннями управління і вдосконалення організації системи населених пунктів; М. Дьоміна і Г. Фільварова, відомих практиків у галузі урбаністики, управління розвитку містобудівних систем, архітектури і містобудування, територіального планування. Демографи О.У.Хомра і Г.Л.Глуханова присвячували свої роботи дослідженням демографічних складових динаміки чисельності міст, в тому числі міграції населення, результативності і зв'язків міграційних потоків.

Сучасний стан системи розселення України характеризується значною диференціацією і поляризацією соціально-економічного розвитку регіонів. Тому завданням науковців є виявлення та всебічний аналіз проблем розвитку систем розселення, зокрема міської мережі населених пунктів, забезпечення державного управління інформацією для розробки ефективних заходів щодо цього.

Метою цієї статті є дослідження демографічних аспектів сучасного розвитку міст – обласних центрів, зокрема міграції населення, тенденцій формування міграційних потоків різного рівня і факторів впливу на цей процес. Слід зазначити, що в даній роботі не аналізується міграція населення м. Києва, тому що місто вирізняється специфікою формування і розвитку Столичного регіону і є об'єктом окремого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Обласні центри України, згідно із загальноприйнятою класифікацією міст за кількістю жителів, на сьогодні входять до таких груп: міста – мільонери (Харків, Одеса, Дніпропетровськ), крупні міста з чисельністю від 500 тис. осіб (Донецьк, Запоріжжя, Львів, Миколаїв), великі міста (від 100 до 500 тис.) – решта сімнадцять обласних центрів. Більшість великих міст має чисельність населення 200–300 тис. (65%).

У другій половині ХХ століття зростання чисельності населення обласних центрів значно випереджало збільшення чисельності міського населення: якщо у 1979–1984 рр. чисельність жителів обласних центрів зросла на 9,5%, то міське населення в цілому по Україні збільшилося лише на 2,0% [2, с.109]. Починаючи з 1994 р., внаслідок важких соціальних і економічних кризових явищ, загальний приріст населення України став зменшуватися. В більшості обласних центрів механічний приріст населення перевищував природний переважно через міграцію населення із сіл у межах області. Різниця між скороченням населення обласних центрів і міського населення в цілому протягом 2003–2010 рр. становила лише 0,7 відсоткового пункту (відповідно 2,4% і 3,1%), при цьому частка населення обласних центрів у загальній чисельності міського населення майже не змінилася (у 2003 р. – 38,4%, у 2010 р. – 38,6%). Перебіг процесів природного приросту і міграції населення залежать від особливостей демографічної поведінки жителів і від економічної ситуації в регіоні, тому, незважаючи на загальні тенденції, всі міста мають свої особливості.

За тенденціями динаміки чисельності населення протягом 2002–2010 рр. обласні центри України можна поділити на три групи. В першу групу входили міста західних областей і Поділля – Вінниця, Хмельницький, Чернівці, Івано-Франківськ, Луцьк, Рівне, Львів та Ужгород (табл. 1), які вирізнялися тим, що чисельність населення в них протягом цього періоду зростала або, як у Львові і Ужгороді, майже не змінювалась. Середні темпи загального приросту в цій групі міст становили 0,5%, зокрема природний приріст був додатний і характеризувався достатньо інтенсивними темпами – в середньому 34,4%. Найвищі темпи зростання природного приросту спостерігалися у містах Полісся – Рівному та Луцьку.

Виняток серед обласних центрів першої групи становили такі міста, як Львів та Чернівці. Якщо у Львові природний приріст залишався від'ємним, то у Чернівцях у 2010 р. кількість народжених вже перевищила кількість смертей, що обумовило перехід на додатне значення природного приросту. Відповідно, зростання і стабілізація чисельності населення у зазначених містах зумовлена міграційним приростом.

До другої групи увійшли обласні центри Одеса, Черкаси, Чернігів, Тернопіль, Миколаїв, Житомир. У них відмічено зниження чисельності населення невеликими темпами – в середньому на рівні 0,4%, однак цей процес був стабільним і зумовлений від'ємним природним приростом населення. Проте протягом досліджуваного періоду відбувалося доволі інтенсивне зростання абсолютних значень природного приросту на рівні 15,3%.

Таблиця 1

Групування обласних центрів України за динамікою чисельності населення у 2002–2010 рр.

	Групи обласних центрів за динамікою чисельності населення	Назви обласних центрів	Природний приріст	Виняток
1.	Чисельність населення зростає або залишається стабільною	Вінниця, Чернівці, Хмельницький, Луцьк, Львів, Івано-Франківськ, Рівне, Ужгород	Додатний, з тенденцією зростання	Львів, Чернівці
2.	Чисельність населення повільно зменшується	Одеса, Черкаси, Чернігів, Тернопіль, Миколаїв, Житомир	Від’ємний, з інтенсивним зменшенням від’ємних значень	Одеса, Тернопіль
3.	Чисельність населення інтенсивно зменшується	Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Луганськ, Кіровоград, Харків, Сімферополь, Херсон, Суми, Полтава	Від’ємний, з повільним зменшенням від’ємних значень	Сімферополь

Джерело: за даними Держстату України

Винятком у цій групі міст були Одеса і Тернопіль. В Одесі протягом останніх чотирьох років спостерігалось невелике зростання чисельності населення за від’ємних значень природного приросту. Тернопіль, на відміну від інших міст цієї групи, мав додатний природний приріст, хоча і з тенденцією його зменшення.

Третя група включила міста сходу України –Донецьк, Луганськ, центру – Полтава, Запоріжжя, Кіровоград, Дніпропетровськ, північного сходу –Харків і Суми, півдня – Сімферополь, Херсон. Для цієї групи характерним було більш інтенсивне скорочення населення на рівні 0,9%(в середньому за період), від’ємні значення природного приросту з тенденцією дуже повільного їх збільшення на рівні в середньому 8,1%. Виняток у цій групі становив Сімферополь, який відрізнявся найвищими темпами зростання природного приросту і у 2010 р. мав найменше від’ємне значення природного убутку населення.

Крім процесів народжуваності та смертності значний вплив на зміну чисельності населення обласних центрів справляє міграція населення, яка або компенсує його природне зменшення, або поглиблює скорочення населення.

Мобільність (рухливість) населення обласних центрів України була вищою, ніж в Україні в цілому, і міського населення зокрема: у 2010 році вона становила в середньому 31,6‰ (в цілому по Україні цей показник становив 29,4‰, зокрема городян –29,8‰) і коливалася від 17,6 ‰ до 45,3 ‰.

Протягом 2007–2010 рр. найвищою мобільністю населення вирізнялося м.Рівне (45,3 ‰), високі значення показника також були в містах Вінниця та Житомир (відповідно 43,5 і 41,7 ‰). Найменшою міграційна мобільність населення була у Луцьку і Запоріжжі (17,6–17,8‰).

Відмінності спостерігалися в інтенсивності участі населення обласних центрів у внутрішньо регіональних, міжрегіональних та міждержавних потоках. Мобільність населення 24 обласних центрів України (без врахування Києва) у внутрішньорегіональних потоках становила у 2010 р. в середньому 17,7 ‰, у міжрегіональних потоках – 10,6‰, у міждержавних потоках – 1,1 ‰ (табл.2).

Таблиця 2

Динаміка мобільності населення України у 2003–2010 рр.

	Роки	Україна в цілому	в тому числі		
			міське населення	сільське населення	населення обласних центрів (в середньому)
Всі потоки	2003	32,3	33,4	30,3	31,6
	2005	32,3	33,1	30,6	32,5
	2007	32,3	32,8	31,3	32,6
	2009	27,6	27,9	27,7	28,5
	2010	29,4	29,8	28,7	29,4
Внутрішньорегіональні потоки	2003	18,6	17,9	19,6	18,5
	2005	18,6	17,9	20,0	19,2
	2007	18,8	18,0	20,6	19,5
	2009	15,9	15,1	17,7	17,2
	2010	17,2	16,4	19,1	17,7
Міжрегіональні потоки	2003	11,6	12,2	9,4	10,9
	2005	12,2	13,3	9,5	11,3
	2007	11,8	12,9	9,6	10,8
	2009	10,5	11,5	8,5	10,0
	2010	11,2	12,3	8,9	10,6
Міжнародні потоки	2003	2,1	2,6	1,3	2,7
	2005	1,5	1,9	1,1	1,8
	2007	1,7	1,9	1,0	2,3
	2009	1,1	1,3	0,8	1,3
	2010	1,0	1,1	0,7	1,1

Джерело: за даними Держстату України

Серед обласних центрів найбільша різниця у мобільності населення в 2010 р. відмічалася у внутрішньорегіональних потоках – амплітуда значень цього показника досягала 20,6 %о (від 9,6%о у Запоріжжі до 30,2 %о в Житомирі). Істотно меншим було коливання міграційної мобільності населення міст у міжрегіональних і міждержавних потоках. У міжрегіональних потоках вона становила 11,2 пункту – від максимальної мобільності мешканців Рівного (16,3%о) до мінімальної у Донецьку (5,1%о). У міждержавних потоках різниця мобільності населення обласних центрів склала лише 2,2 пункту: від найменшої у містах західного регіону Рівному та Луцьку (0,5%о) до найбільшої у АР Крим – Сімферополі (2,7%о).

У структурі мобільності населення обласних центрів 60,3% займала внутрішньорегіональна мобільність, 36,0% – міжрегіональна мобільність і лише 3,7% – міждержавна мобільність. Причому протягом останніх семи років спостерігалася тенденція зменшення

частки міждержавної міграції (в 2,2 разу) і збільшення часток міжрегіональних і внутрішньорегіональних потоків (в 1,1 разу) (рис.1).

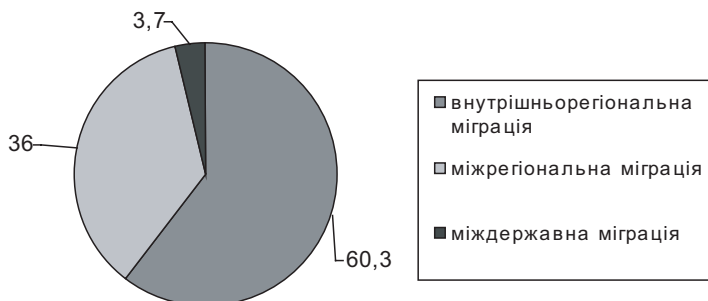

Рис. 1. Структура мобільності населення обласних центрів в усіх потоках міграції у 2010 р., за даними Держстату України, %

З метою дослідження особливостей міграційної поведінки мешканців обласних центрів, на основі даних Держстату України за 2007 і 2010 рр., проведено просте групування за показником мобільності (рухливості). В результаті було виділено чотири групи обласних центрів (табл.3).

Таблиця 3

Групування обласних центрів України за міграційною рухливістю населення

Групи	Рівень мобільності	2007	2010
I	40 %о і більше	Рівне, Вінниця, Луцьк, Чернівці, Житомир, Івано-Франківськ	Рівне, Вінниця, Житомир
II	від 30 %о до 40,0 %о	Одеса, Полтава, Сімферополь, Суми, Тернопіль, Харків, Луганськ, Хмельницький, Черкаси, Ужгород, Чернігів	Полтава, Сімферополь, Суми, Тернопіль, Харків, Луганськ, Хмельницький, Черкаси, Ужгород, Чернівці, Івано-Франківськ, Херсон, Кіровоград
III	від 20%о до 30 %о	Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Кіровоград, Львів, Миколаїв, Херсон	Дніпропетровськ, Донецьк, Львів, Одеса, Чернігів
IV	до 20 %о (включно)	–	Миколаїв, Запоріжжя, Луцьк

Джерело: авторські розрахунки на основі даних Держстату України

Перша група характеризувалася високою рухливістю населення (40%о і більше). У 2010 р. до неї увійшли центри областей більшої частини Полісся (Рівне, Житомир) і східного Поділля (Вінниця). Найбільша міграційна мобільність населення цих міст обумовлювалася високою внутрішньорегіональною мобільністю населення – 25–30 %о (Рівне, Вінниця, Житомир). У 2007 р. сюди увійшли і великі міста Передкарпаття (Чернівці, Івано-Франківськ), які мали високі показники міжрегіональної міграції населення. Проте за останні роки через зниження внутрішньорегіональної мобільності загальна мобільність впала до 36–39%о. У 2010 р. Чернівці і Івано-Франківськ перейшли до другої групи обласних центрів.

Крім них, в другу, найчисельнішу, групу із значенням показника мобільності в межах від 30 % до 40%, увійшли міста Північно-Східного району України (Полтава, Суми, Харків), Причорномор'я (Херсон, Сімферополь), західного та центрального Поділля (Хмельницький, Тернопіль), Закарпаття (Ужгород) та центру (Полтава, Черкаси, Кіровоград). Мобільність населення цих обласних центрів зумовлена різними факторами: по-перше, високою інтенсивністю внутрішньорегіональних переміщень населення (Суми, Ужгород, Полтава), по-друге, численними міжрегіональними (Харків) та міждержавними потоками (Сімферополь, Харків).

У третій групі міст показники мобільності населення становили від 20% до 30%. Сюди увійшли міста Донецького району (Донецьк, Луганськ), Полісся (Чернігів), Карпатського району (Львів) та Одеса. Переважно мобільність населення цих великих міст формувалася за рахунок внутрішньорегіональних переміщень (частка мобільності внутрішньорегіональних потоків узагальній мобільності населення міста найбільша в Луганську і Донецьку (18–24%)). Міжрегіональні переміщення найчисельніші були у Чернігові і Львові (9–10%), міждержавні потоки – в Одесі (1,4%).

Четверта група об'єднала міста з найнижчою мобільністю населення (до 20%). До неї увійшли Миколаїв, Запоріжжя і Луцьк. Міграційна мобільність цих міст знизилася у період фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр.

Впродовж 2003–2010 рр. мобільність населення обласних центрів у цілому мала тенденцію до зменшення: за цей період вона знизилася на 2,9 промільного пункту. Це відбулося за рахунок спаду мобільності у міжнародних і внутрішньорегіональних потоках у складних умовах 2008–2009 рр.

Сальдо міграції. У 2010 р. лише вісім обласних центрів мали додатне сальдо міграції (табл.4). Висока міграційна рухливість населення обумовила міграційний приріст населення у Чернівцях, Івано-Франківську, Сімферополі, Хмельницькому і Житомирі. Ці міста входили до першої групи за рівнем мобільності населення. Крім цього, у містах з низькою мобільністю (третья і четверта групи) – Луцьку, Одесі, Чернігові, Кіровограді також спостерігався міграційний приріст населення.

Як правило, для двох третин обласних центрів України з високою мобільністю мешканців (перша і друга групи) характерним було скорочення населення міста. Якщо для Харкова це обумовлювалося втратами населення тільки внаслідок переміщення в межах області, для Вінниці, Полтави, Черкас – між регіонами, то для Рівного, Ужгорода, Тернополя і Сум – втратами населення у всіх потоках.

Міста з низькою мобільністю теж переважно втрачали мешканців. Виняток становили міста Чернігів, додатне сальдо якого протягом 2005–2010 рр. формувалося за рахунок внутрішньорегіональної міграції, і Луцьк, міграційний приріст якого був обумовлений насамперед міжрегіональними потоками населення. Серед міст з низькою рухливістю мешканців варто згадати Херсон і Луганськ, які протягом майже всього останнього десятиріччя втрачали мешканців через усі потоки міграції.

Динаміка міграційного сальдо свідчить про те, що лише третина обласних центрів мали позитивну тенденцію збільшення міграційного приросту населення або зменшення міграційних втрат. Це здебільшого міста Причорномор'я (Одеса, Сімферополь), Полісся – Луцьк, Чернігів, Прикарпаття – Чернівці та Івано-Франківськ, Поділля – Хмельницький. Друга половина міст мали негативну тенденцію до зростання міграційних втрат населення (найінтенсивніше у Рівному, Ужгороді, Тернополі, Сумах, Херсоні).

Таблиця 4

Характеристики міграцій населення обласних центрів України

	Рівень мобільності (у 2010 р.)	сальдо міграції*			
		всі потоки	внутрі регіону	міжрегіональні	міждержавні
Рівне	1	-----	- + + -	-----	-----
Вінниця	1	+++ -	+++ -	+++ -	---- +
Житомир	1	---- +	---- +	-----	---- +
Чернівці	2	++++	++++	++++	---- +
Івано-Франківськ	2	- + + +	+++ -	- + + +	---- +
Полтава	2	- + - -	- + - -	- + - -	- - + +
Сімферополь	2	+ + - +	+ + - +	- + - +	++++
Черкаси	2	+ - - -	+ + - -	+ - + -	- + + +
Хмельницький	2	++++	++++	---- +	- - + +
Ужгород	2	-----	+ - - -	-----	-----
Тернопіль	2	-----	-----	-----	-----
Суми	2	-----	-----	-----	- + - -
Харків	2	+++ -	+ + - -	++++	- + + +
Одеса	3	- + + +	- - + -	- + + +	- + + +
Львів	3	+++ -	+++ -	- + + -	---- +
Луганськ	3	- + - -	+ + - -	-----	---- +
Чернігів	3	- + + +	++++	-----	---- +
Херсон	3	-----	+ - - -	-----	---- +
Донецьк	3	+ + - -	+ + - -	-----	++++
Дніпропетровськ	3	- + - -	-----	+ + - -	- - + +
Кіровоград	3	---- +	+ + - +	-----	---- +
Миколаїв	4	+++ -	+++ -	+++ -	- + + +
Луцьк	4	- + + +	- + + -	- + + +	---- +
Запоріжжя	4	+ + - -	+ + + -	+ - - -	- - + +

— — від’ємні значення міграційного сальдо + — додатні значення міграційного сальдо
Джерело: за даними Держстату України у 2003, 2005, 2007, 2010 рр.

Внутрішньорегіональні переміщення. Динаміка збільшення інтенсивності міграційного обміну населення обласних центрів з іншими населеними пунктами області спостерігалася у третини обласних центрів. Особливо зросла мобільність населення у внутрішньорегіональних переміщеннях у Сумах, Херсоні, Одесі, Івано-Франківську, Тернополі і Житомирі. Проте лише у Житомирі відмічалася додатне сальдо міграції, в інших містах мобільність населення зростала в результаті збільшення вибуття і зменшення прибуття населення, що негативно вплинуло на розвиток міст. У Сумах і Кіровограді переважало вибуття населення, що призводило до зменшення чисельності мешканців обласних центрів.

Зниження мобільності населення у переміщеннях в межах області спостерігалось у п'яти містах – Черкасах, Чернігові, Харкові, Одесі та Рівному.

У цілому, в результаті внутрішньорегіонального обміну з населеними пунктами області у 2010 р. три чверті обласних центрів втрачали населення. Це відбувалося через прибуття і вибуття мешканців міста як в інші міста області, так і в сільську місцевість. Міграційні втрати на 1000 мешканців були найвищими у Тернополі (відносно сальдо (-2,9 ‰)), Дніпропетровську (-2,3 ‰), Луганську (-2,2 ‰), Харкові (-1,5 ‰), Ужгороді (-1,4 ‰) та Львові (-1,4 ‰). У Полтаві, Харкові, Донецьку, Луганську, Кіровограді, Сімферополі, Херсоні та Черкасах зменшення населення в результаті міграційних переміщень у межах регіону становило від (-0,1 ‰) до (-2,4 ‰).

Міжрегіональні міграції. Мобільність населення обласних центрів у формуванні міжрегіональних та міждержавних потоків дещо знизилася (відповідно на 0,9 ‰ і 1,2 ‰). Тенденція зменшення участі населення у міжрегіональних потоках була у переважній більшості обласних центрів: найінтенсивніше – у промислових містах Донецького і Придніпровського району (Донецьк та Запоріжжя).

У міжрегіональних переміщеннях дві третини обласних центрів втрачали населення. Найбільше скорочення населення в результаті міграційного міжрегіонального обміну у 2007–2010 рр. спостерігалось у Херсоні, Сумах, Тернополі та Луганську. Найменші втрати населення були в Дніпропетровську: варто зазначити, що ще на початку нинішнього століття місто мало додатне значення сальдо міграції у міжрегіональному обміні.

Серед тих міст, які збільшували населення в результаті міжрегіональної міграції, була більшість обласних центрів заходу (Івано-Франківськ, Луцьк, Чернівці), півдня (Сімферополь, Миколаїв, Одеса), а також Харків і Хмельницький. Найвищі показники міграційного приросту за рахунок міжрегіональних переміщень у 2010 р. були в Чернівцях (2,1 ‰) та Одесі (1,8 ‰).

Тенденція зростання мобільності населення в міжрегіональних потоках найбільше проявилася лише в трьох містах, що знаходяться по відношенню один до одного в протилежних сторонах країни, – Сумах, Луганську і Одесі.

Міжнародні міграції. Зменшення міграційної рухливості населення у міжнародних потоках відбувалося майже в усіх обласних центрах, за винятком Луцька і Одеси. Найбільше ця тенденція проявилася в Житомирі, Рівному, Івано-Франківську, Тернополі.

Від'ємний міграційний баланс у міжнародній міграції в 2007 р. мали 58% обласних центрів України. Найвищі показники міграційного зменшення мали Рівне (-0,5 ‰) та Ужгород (-0,5 ‰), у решти обласних центрів показники були на рівні 0,1–0,2 ‰.

Лише у чотирьох обласних центрах – Харкові, Донецьку, Одесі, Миколаєві, протягом 2003–2010 рр. спостерігалось збільшення населення за рахунок міждержавної міграції. Міграційний приріст формувався в основному через прибуття населення із країн СНД. Лише у Харкові та Одесі сальдо міграції населення з країнами старого зарубіжжя мало додатні значення.

Розглядаючи сучасну міграцію населення, неможливо залишити поза увагою переміщення, пов'язані з пошуком роботи, або так звану трудову міграцію, яка з середини 90-х років минулого століття, внаслідок затяжної економічної кризи, що супроводжувалася безробіттям і невиплатою заробітної плати, набула неабияких масштабів. Трудові переміщення охопили як сільське, так і міське населення. Зазвичай, трудова міграція мала нелегальний характер, не супроводжувалася оформленням необхідних документів щодо проживання і місця роботи.

Тому труднощі в аналізі цих процесів полягали у відсутності їх обліку, неможливості отримання точної інформації про кількісні та якісні показники трудової міграції населення. Дещо пізніше джерелом інформації стали вибіркові опитування трудових мігрантів або домогосподарств, в яких є такі. На жаль, відсутня інформація про трудову міграцію безпосередньо мешканців обласних центрів, тому можливим є розгляд лише міграційних процесів міського населення області в цілому.

За результатами першого загальнонаціонального вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань трудової міграції, яке провели у 2008 році Український центр соціальних реформ і Державний комітет статистики України, трудова міграція населення працездатного віку міських населених пунктів вдвічі менша за обсягом, ніж у сільській місцевості. Найбільша кількість трудових мігрантів серед міських мешканців західного регіону, особливо в Закарпатській, Чернівецькій і Волинській областях, а також у Черкаській, Хмельницькій та Луганській областях. Найменша кількість – серед городян працездатного віку Києва і приміської зони (Київська і Житомирська області), Кіровоградської і Дніпропетровської областей.

У західному регіоні, в більшості центральних та північно-східних областей і у Херсонській області трудова міграція городян була в кілька разів нижче, ніж селян. У Чернівецькій, Київській, Черкаській та Донецькій областях спостерігалася найменша різниця між трудовою міграцією міського та сільського населення.

Відрізнялися якісні характеристики трудових мігрантів з міських населених пунктів і з сільської місцевості. За даними загальнонаціонального вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань трудової міграції 2008 р., освітній рівень городян-мігрантів вдвічі вищий за селян-мігрантів: якщо серед селян лише 6,7% осіб мали повну вищу освіту і 11,5% неповну вищу освіту, то серед мешканців міст таких відповідно 19,8% і 20,3%. Особливо ця різниця відчутна у південних, центральних і північних районах.

Місця прикладання праці городян були більш різноманітними, ніж селян. Якщо сільські жителі працювали за кордоном переважно у будівництві (60,2%), домашньому господарстві (16,8%), сільському господарстві (8,7%) та переробній промисловості (4,7%), то городяни, крім названих видів діяльності, задіяні в оптовій та роздрібній торгівлі (12,3%), діяльності готелів та ресторанів (4,0%), транспорту та зв'язку (3,8%), наданні комунальних та індивідуальних послуг (3,1%) [3, с. 121–122].

Для визначення чинників формування сучасних міграційних потоків на основі даних 2002–2010 рр. було проведено кореляційний аналіз між динамікою мобільності населення обласних центрів і динамікою таких соціально-економічних показників їх розвитку: рівня зареєстрованого безробіття, обсягів введення в експлуатацію житла, середньомісячної заробітної плати, обсягу реалізованих послуг населенню. Таке дослідження дало змогу з'ясувати і оцінити зв'язок між ними.

Виявлено, що залежність мобільності населення міста від рівня безробіття (зареєстрованого) найбільше проявлялася у формуванні міжнародних потоків: коефіцієнт парної кореляції в середньому дорівнював 0,68 (табл.5).

Найбільший за силою коефіцієнт парної кореляції (0,93–0,97) отримано в обласних центрах регіону Донбасу (Донецьку, Луганську Дніпропетровську), півдня (Сімферополь, Херсон) і деяких міст заходу України (Львів, Тернопіль), найнижчі відповідні показники відмічено в протилежно територіально розташованих обласних центрах – Харкові (0,43) і Ужгороді (0,51). Варто звернути увагу, що сильніше рівень безробіття впливав на мобільність населення обласних центрів в обмін з країнами «старого зарубіжжя» (коефіцієнт парної кореляції складав 0,70). Виняток становили Рівне, Запоріжжя і Чернігів, де значення даного показника наближалися до нуля.

На мобільність населення обласних центрів у міжрегіональних міграційних потоках вплив рівня безробіття був слабкіше: коефіцієнт парної кореляції дорівнював 0,55. Найбільші значення сили зв'язку (0,9–0,96) відмічено лише в трьох містах (Ужгороді, Херсоні, Кіровограді), найменші значення – у південних містах – Миколаєві (0,11) і Одесі (0,12). Майже в половині обласних центрів (в основному західного регіону, північно-східного) зростання рівня безробіття обумовило спад мобільності населення. Винятком стали обласні центри Полісся і Поділля – Рівне, Хмельницький і Житомир, де відмічено між рівнем безробіття і мобільністю населення у міжрегіональних потоках сильний зворотний зв'язок (-0,78–0,96).

Таблиця 5

Характеристики факторів міграційної мобільності населення обласних центрів за потоками у 2002–2010 рр.

Характеристики факторів		Потоки	Фактори міграційної мобільності			
			Рівень безробіття	Введення в експлуатацію житла, кв.м	Середньомісячна заробітна плата, грн.	Обсяг реалізованих послуг населенню, тис. грн.
Сила зв'язку	Коефіцієнт кореляції за модулем	В середньому	0,51	0,48	0,60	0,59
		Внутрішньорегіональні	0,49	0,43	0,58	0,48
		Міжрегіональні	0,55	0,52	0,65	0,64
		Міжнародні	0,68	0,58	0,77	0,80
		в т.ч. в старе зарубіжжя	0,7	0,62	0,68	0,76
Кількість міст за напрямом зв'язку	прямий	Внутрішньорегіональні	5	16	13	13
		Міжрегіональні	13	8	7	6
		Міжнародні	19	3	1	1
		в т.ч. в старе зарубіжжя	21	2	1	1
	зворотний	Внутрішньорегіональні	19	8	11	11
		Міжрегіональні	11	16	17	18
		Міжнародні	6	21	23	23
		в т.ч. в старе зарубіжжя	3	22	23	23

Джерело: розрахунки автора за даними Держстату України

Найслабкіший зв'язок спостерігався між мобільністю населення у внутрішньорегіональних потоках і рівнем безробіття: в середньому коефіцієнт парної кореляції склав 0,49 (середній зв'язок). Проте напрям цього зв'язку в більшості обласних центрів був зворотним, тобто зростання рівня безробіття призводило до зменшення прибуття-випуття у місто з населених пунктів області. У Рівному, Запоріжжі і Дніпропетровську сила такого впливу була дуже велика (0,9–0,97), а в Ужгороді і Сімферополі залежність майже не відчувалася (-0,11-0,12). Виняток становив Харків, де зростання безробіття доволі сильно збільшувало внутрішньорегіональну мобільність населення (0,71).

Другим обраним нами для аналізу фактором впливу на міграцію населення обласних центрів був обсяг введеного в експлуатацію житла. Застосування кореляційного аналізу дало можливість виявити, що вплив цього фактора на мобільність населення обласних центрів був середнім. Найсильніше впливало введення в експлуатацію житла на мобільність населення в обміні із зарубіжними країнами, особливо із країнами «старого зарубіжжя»: коефіцієнт парної кореляції в середньому становив відповідно 0,58 і 0,62. Високі значення його було отримано в містах сходу (Луганськ, Донецьк), центру (Полтава, Кіровоград, Вінниця), заходу (Тернопіль, Львів, Івано-Франківськ, Хмельницький) і Херсоні. Найслабше впливало на мобільність населення введення в експлуатацію житла в містах Полісся (Луцьку, Рівному). Загалом у більшості обласних центрів зростання введення в експлуатацію житла зменшувало мобільність населення у міжнародних міграціях.

Вплив введення в експлуатацію житла на мобільність населення між областями України був дещо нижчим, ніж у міжнародних потоках: відповідний коефіцієнт парної кореляції складав 0,52. Дія цього фактора, з одного боку, може стимулювати прибуття в місто, з другого – стримувати надмірне вибуття з нього. Найвідчутніший зв'язок між обсягами введення в експлуатацію житла і мобільністю населення спостерігався у Кіровограді, Полтаві, Донецьку і Херсоні (0,85–1,00). Майже відсутній зв'язок між даними показниками в промислових центрах – Луганську, Запоріжжі, Дніпропетровську і містах заходу – Тернополі, Ужгороді, Луцьку. У Харкові, Рівному і Сумах збільшення введення в експлуатацію житла не призводило до зниження мобільності населення у міжрегіональних потоках, а навпаки, збільшувало, що обумовлювалося або зростанням прибуття в ці міста, або дією інших більш вагомих факторів.

Вплив введення в експлуатацію житла на переміщення населення міст у межах області був найменш відчутним: коефіцієнт парної кореляції дорівнював 0,43. Найвищі відповідні показники відмічено в містах західного регіону (Чернівці, Ужгород, Івано-Франківськ, Рівне), а також в Одесі і Сумах.

Суттєвим чинником міграційних переміщень є розмір середньої заробітної плати. Вплив його на міграційні потоки різних рівнів був достатньо відчутним. Найвищі значення коефіцієнта парної кореляції між розміром середньої заробітної плати і мобільністю населення відмічено у міжнародних переміщеннях –0,77. У Хмельницькому, Запоріжжі і Житомирі зафіксовано максимальні значення коефіцієнта парної кореляції між мобільністю населення в міжнародних міграціях і середньою заробітною платою в місті (0,97–0,98). В усіх містах (за винятком Одеси) спостерігався зворотний зв'язок між цими процесами: зростання розміру середньої заробітної плати в місті зменшувало мобільність населення в міжнародних переміщеннях. Варто підкреслити, що розмір заробітної плати як чинник міграційної мобільності населення обласних центрів мав менший вплив на міграційні зв'язки із країнами «старого зарубіжжя», ніж на міжнародні міграції в цілому: різниця між відповідними коефіцієнтами дорівнювала 0,9 пункту.

На міграційний обмін населення обласних центрів з іншими регіонами України розмір середньомісячної заробітної плати впливав середньо: коефіцієнт парної кореляції складав 0,65. Найвідчутніший вплив спостерігався в Донецьку і Запоріжжі. У семи обласних центрах збільшення середньомісячної заробітної плати призводило до зростання міжрегіональної мобільності.

У переміщеннях населення обласних центрів у межах області вплив середньої заробітної плати на мобільність проявлявся найменше: коефіцієнт парної кореляції складав 0,58. Найвищі значення зафіксовано в Харкові, Черкасах і Чернігові (0,97–0,98), найнижчі – у Сімферополі, Хмельницькому і Львові.

Четвертим фактором міграційної мобільності населення обласних центрів обрано обсяг реалізованих послуг населенню, який відображає соціальну складову рівня життя. Вплив цього показника на мобільність населення був найвідчутливішим у міжнародних потоках – 0,80 (в обміні із країнами «старого зарубіжжя» менш відчутний – 0,76), значно нижчим у міжрегіональних потоках (його значення дорівнювало 0,64) і у внутрішньорегіональних потоках (0,48).

Висновки. Дослідження динаміки розвитку обласних центрів дало змогу зробити такі висновки:

- у більшості обласних центрах (67%), переважно на сході, центрі та півдні України, відбувалося скорочення населення;
- мобільність населення обласних центрів була вища, ніж мобільність всього населення України, і городян зокрема;
- для двох третин обласних центрів з високою мобільністю мешканців характерним було скорочення населення міста;
- спостерігалася тенденція зменшення частки міждержавної міграції населення (в 2,2 разу) і збільшення часток міжрегіональних і внутрішньорегіональних потоків (в 1,1 разу);
- лише третина обласних центрів мали позитивну тенденцію щодо збільшення міграційного приросту населення;
- у внутрішньорегіональному і міжрегіональному обміні переважна більшість обласних центрів втрачали населення;
- за рахунок міждержавної міграції збільшення населення спостерігалось лише у чотирьох обласних центрах (не враховуючи Києва) – Харків, Донецьк, Одеса, Миколаїв, де міграційний приріст формувався в основному через прибуття населення із країн СНД.

Застосування кореляційного аналізу при дослідженні зв'язку між динамікою соціально-економічних показників розвитку обласних центрів і динамікою міграційної мобільності населення дало змогу виявити, що між мобільністю населення і соціально-економічними показниками розвитку міста – розміром середньомісячної заробітної плати, обсягом реалізованих послуг населенню, рівнем безробіття, введенням в експлуатацію житла є середній за силою зв'язок. З'ясовано закономірність впливу цих факторів: зростання заробітної плати, обсягу реалізованих послуг населенню, рівня безробіття та введення в експлуатацію житла в більшості обласних центрів стимулювало насамперед обмін населення з зарубіжними країнами (сильний зв'язок), з регіонами України такий обмін відбувається стриманіше, а в межах області він слабкий, тобто зі збільшенням віддалі переселення вплив цих факторів ставав більш визначальним. Для міжнародної міграції із країнами «старого зарубіжжя» важливішими виступали такі фактори, як рівень безробіття і введення в експлуатацію житла.

Джерела:

1. Розміщення продуктивних сил України. / За ред. Ковалевського. – К.: Вища школа., 1998. – 546 с.
2. Демографическое развитие Украинской ССР / В.С.Стешенко, Л.В.Чуйко, В.П.Пискунов и др. – К.: «Наукова думка», 1987. – 258 с.
3. Населення України. Трудова еміграція в Україні. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім.М.В.Птухи НАН України, 2010. – 265 с.

Анотація. У статті розглядаються демографічні аспекти сучасного розвитку міст — обласних центрів України, зокрема, міграції населення, тенденцій формування міграційних потоків різного рівня. Аналізуються характеристики впливу соціально-економічних факторів на міграцію населення таких центрів у межах області, між регіонами України і за кордон.

Аннотация. В статье рассматриваются демографические аспекты современного развития городов — областных центров Украины, в частности, миграции населения, тенденций формирования миграционных потоков разного уровня. Анализируются характеристики влияния социально-экономических факторов на миграцию населения таких центров в пределах области, между регионами Украины и за границу.

Summary. The demographic aspects of modern development of cities which are regional centers of Ukraine are examined in the article, in particular, migration of population, tendencies of migration flows forming in different level. The influence of socio-economic factors on migration of population in such cities within a regions, between the regions of Ukraine and abroad are analyzed.

On the basis of information of state statistics it is concluded is done, that population mobility of regional centers is higher, than mobility of all population of Ukraine and townspeople in particular. It is discovered that population most regional centers reduced of interregional flows as a result of migration within the region and in an exchange with other regions of country. On the basis of coefficients of correlation, investigational strength and direction of connections between population mobility of regional centers within the limits of area, in an exchange with other regions, outside of Ukraine and by an unemployment rate, by an average monthly wages, putting into operation dwelling and volume of the realized services to population are investigated.

Ключові слова: обласні центри, внутрішньорегіональна міграція населення, міжрегіональна міграція населення, міжнародна міграція населення, сальдо міграції населення, мобільність населення, чинники формування міграційних потоків, коефіцієнт кореляції.

Ключевые слова: областные центры, внутриобластная миграция населения, межобластная миграция населения, международная миграция населения, сальдо миграции населения, мобильность населения, факторы формирования миграционных потоков, коэффициент корреляции.

Key words: regional centers, migration within the region, inter-regional migration of population, international migration of population, net migration, mobility of population, factors migration flows formation, coefficient of correlation.

Стаття надійшла до редакції журналу 19.10.2011 р.